

КРИМСЬКІ КАРАЇМИ

Қараїм

Анна Полканова
науковий співробітник
Бахчисарайського історико-
культурного заповідника,
м. Бахчисарай

Загальні відомості

Самоідентифікація. Кримські караїми — караї — корінний народ Криму, об'єднаний спільністю крові, мови й звичаїв, котрий усвідомлює власну етнічну індивідуальність, кривне споріднення з іншими тюркськими етносами, самотність культури і релігійну самотність. Караїми шанують Крим як історичну батьківщину, вони прихильні до інших народів і конфесій, поважають їхню самоідентифікацію.

Святині — місця поклоніння й пам'ятництва: *фортеця Кале* (або Джуфт Кале), священний *цвинтар Балта Тиймез* (Сокира не торкнеться) біля Бахчисарая; *комплекс храмів-кенас* в Євпаторії.

Символи — фрагменти національного герба: *сенек* — дворогий спис, *калкан* — щит, фортечні вежі. Кольори національного прапора розташовуються зверху донизу рівними прямокутними смугами: блакитний — колір неба, білий — добра, жовтий — сонця, вогню. Древні тамги й знаки: *сенек*, *калкан*; рівносторонні прямий, косий і тенгріанський (із розширеними кінцями) хрести, двобічний *сенек* із поперечиною, свастика із закругленими кінцями; концентричні кола та інші символи сонця.

Територія. Історична батьківщина — Крим. Інші давні місця проживання — Захід України від 1246 р. (запросив князь *Данило Галицький*); Литва від кінця XIV ст. (прибули із князем *Вітовтом*). Караїми живуть також у Росії, Польщі, Франції, Туреччині.

Чисельність. Нині у світі близько 2 000 караїв; в Україні 1 200, у тому числі 800 у Криму (1914 року було в 8-10 разів більше). Падіння чисельності в минулому спричинилося в основному голодом і війнами. Ще шведський учений *Г. Перінгер* відзначав (1690 р.): “Цей народ малочисленний, тому що з дитинства присвячує себе війні”. У Першій Світовій війні, зокрема, брали участь 500 кадрових офіцерів царської армії й 200 добровольців-караїмів. Більшість із них загинули. Пізніше посилилася асиміляція та сильно позначилася “мудра” національна політика СРСР.

Асоціація кримських караїмів. “Кримкарайлар” поєднує громаду Криму (Сімферополь, Євпаторія, Бахчисарай...) та інших регіонів України (Дніпропетровськ, Київ, Харків та ін.), включає науковий центр і раду старійшин. Діяльність: відродження народу і його святинь, релігії й культури, гуманітарні акції, наукові дослідження, видання літератури тощо.

Представники: гетьман реєстрових козаків *І. Узун (Караїмович)* і міський голова Євпаторії *С. Дуван*; просвітник *І. Казас*; державний діяч, засновник Таврійського університету *С. Крим* і композитор *С. Майкапар*; східнознавець *Хан С. Шапшал*; маршал *Р. Малиновський*; кінорежисер *С. Юткевич*; першовідкривач родовищ урану *Й. Танатар*; *В. Єфетов* — видатний онколог і *Д. Черкес* — творець комунальних споруджень Харкова; генерал *Я. Кефелі*. Караїмська кров текла в жилах балерини *А. Павлової*.

Караїми з етнологічного й лінгвістичного погляду є надзвичайно цікавим етнічним (культурним) реліктом, традиції якого простежуються до раннього середньовіччя.

А. Зайончковський

Походження

Караїми належать до тюркської групи алтайської родини народів. Сформувалися як етнос у Криму. Утворилися в результаті змішування груп кочівників-караїтів, що входили в гунський, хазарський та інші тюркські племінні союзи, й осілого населення, переважно сармато-аланів. На європеїдному тлі фіксуються ознаки монголоїдності. В етногенезі брали участь кирки, узуні, наймани, кара, пізніше — половці й інші тюркські племена, а також місцеві готи й інші давні етноси Криму. Мають спільне коріння з іншими тюркськими народами.

Походження караїв вивчали вчені Росії, України, Польщі, Франції, Німеччини, Італії: акад. В. Алексєєв, проф. О. Башмаков, проф. Г. Дебец, проф. К. Джінні, проф. Я. Чекановський, Ф. Штейнігер, С. Заболотний та ін.

Відгуки фахівців

Проф. Ф. Штейнігер: “Як караїми, так і татари беруть свій початок від тюрксько-татарського народу... У караїмів і татар поряд зі значною часткою внутрішньоазійської раси можна встановити й відносно рідкісні ознаки монгольської раси, спостерігаються чітко виражені риси азійської й східної рас... Походження кримських караїмів у деталях ще неясне. Найімовірніше, мова йде про групу кримських татар, які в другій половині першого тисячоліття нашого літочислення прийняли караїмську релігію і таким чином біологічно відокремилися від інших народів Криму...”

У своїй культурі караїми найбільше зазнали впливу ісламу. З погляду раси караїми не єдині... З одного боку — внутрішньоазійська, з іншого — східна раса зустрілися в Криму. Варто також констатувати вплив власне монголоїдної раси. Іноді спостережувану блакитноокість у караїмів пояснюють впливом кримських готів” [18].

Проф. Я. Чекановський: “...до складу цих двох караїмських формацій (польські й кримські) хазари ввійшли в таких великих кількостях, що їх можна приймати за антропологічну основу... Цілком очевидно, що хазарської складової, настільки істотної у польських і кримських караїмів, немає в складі єгипетських караїмів” [20].

Проф., д-р біол. н. Г.Ф. Дебец: “До народів, які належать до тюркської родини за мовою й до європейської раси за антропологічним типом (з незначною домішкою монголоїдних типів) зараховуються, наприклад, кумики, азербайджанці, турки, гагаузи. Сюди ж відносяться й караїми... Є всі підстави думати, що сучасні караїми і є нащадками хазар, тобто народу, який утворився із давнього населення Східної Європи, асимільованого тюрками за мовою...”

Як називався та де жив той древній народ, що був асимільований тюрками за мовою й фізичний тип якого зберігся у фізичному типі хазар, а пізніше караїмів, сказати важко. Швидше за все, це був один з народів, відомих стародавнім грекам під збірною назвою савроматів або сарматів... Фізичний тип одного із цих народів і зберігся в типі караїмів” [24].

Акад. В.П. Алексєєв: “Караїми є представниками власне середземноморського типу південної гілки європеїдної раси... Їхній антропологічний тип склався на основі антропологічних особливостей хазарського населення... Предки караїмів включили у свій склад місцеві етнічні групи, що населяли середньовічні кримські міста” [1].

“У Криму, у горах жили люди, нам етнічно невідомі — чи нащадки таврів, древніх жителів Криму, чи ще хтось. Невідома і мова, якою вони говорили. Зате відома їхня культура... Відомий і їхній фізичний тип — сотні розкопаних могили на окраїнах міст дали можливість археологам зібрати сотні кістяків, а антропологам, вивчивши ці кістяки, довідалися: у Криму жили люди, які за своїми фізичними ознаками, якщо їх поставити в один ряд з хазарами й караїмами, займуть крайнє положення. Перше — у них дуже різко були виражені європеїдні особливості. Друге — якщо зрівняти будову хазарських, караїмських і кримських черепів, то караїмська серія — саме середина між хазарською й кримською. Таким чином, напрашується сам собою висновок: караїми пов'язані з хазарами прямою й безпосередньою генетичною наступністю, походять від хазар, а не від древніх іудеїв, з якими етнічно не мають нічого спільного... Їхні предки брали шлюби з місцевим населенням, монголоїдна домішка при цьому розчинилася, і вони набули деяких нових рис, за якими сучасні караїми відрізняються від хазар. Жоден вид історичного дослідження — ні етнологія, ні фольклор, ні аналіз джерел

Хаджі Серая Хан Шапшал (1873-1961)
видатний караїмський філолог,
доктор філ. наук, професор,
у різні часи — Гахан караїмських
релігійних общин

Марк Федорович Тапшар (1872-1904)
герой російсько-японської війни

— не відкрив нам цієї таємниці щодо походження караїмів, їхнього споріднення з населенням печерних міст Криму, що нашарувалося на споріднення з хазарами; тільки антропологія впоралася із цим — прозаїчний для неспеціалістів вимір черепів і людей, науковий підрахунок середніх цифр вимірів. А висновок — захоплююча сторінка в історії хазар, в історії Криму, новина про походження сучасного народу” [2].

Акад., д-р філол. н. К. Мусаєв: “За своїм антропологічним типом караїми близькі до балкарців, карачаївців, кримських татар, чувашів, башкирів, частково кумиків і казахів. Антропологічні особливості караїмів тісно пов’язані з їхніми мовними показниками” [11].

Караїмське віросповідання

*Шлях на небо
починається з Землі
Йол кйоклерге
башлана йерден*

Монотеїстична релігія зі своїми традиціями, догматами, ієрархією, календарем. Сформувалася на рубежі нашої ери. Базується на Старому заповіті Біблії. Віряни називали себе в минулому синами Святого Письма. Важливу роль у їхньому об’єднанні відіграло навчання Анана ібн Дауда (VIII ст.) з вірою в безсмертя душі, пророків й одкровення Мойсея, Ісуса Христа й Мохаммеда й з необхідністю збагнення мудрості одкровень, не покладаючись на думку інших. Важливі принципи віри — любов до ближнього й шанування десяти заповідей Святого Письма. Вчинками й справами несуть відповідальність перед Творцем — Йаративчи. Тюрки здавна шанували Єдиного Бога Неба — Танри. Традиції єдинобожжя танґріанства й віра в залежність долі від вчинків людини полегшили караям розуміння моральних положень Біблії й прийняття караїмської релігії. Добрі справи — форма служіння Танри.

Для релігійних цілей разом з навчанням була прийнята за релігійну священна мова Старого Заповіту. За старшим священиком (улли газан) **М. Фірковичем**, караїми “з найдавніших часів у літургії, поряд з біблійною давньоєврейською використовують також свою рідну мову... З покоління в

покоління передавали традиції читання літургійних текстів караїмською мовою за давньоєврейським оригіналом: читець дивиться на давньоєврейський текст, подумки переводить його й відразу ж вимовляє речитативом по-караїмськи” [17].

Караїмська релігія синкретична. Ієрархи православ’я зближували її з раннім християнством. З ісламом ріднить використання принципу аналогії, омивання перед молебнем, орієнтування в кенасі вівтаря (тьор) на південь і т.ін.

Не пізніше XI ст. Старий Заповіт перекладений на рідну тюркську мову.

Десять догматів віровчення:

1. Всі видимі й невидимі світи створені єдиним словом Творця.
2. Він не має ні початку, ні кінця.
3. Він завжди єдиний і не має подібного Собі.
4. Все суще створено волею Бога.
5. Він дарував через Мойсея десять заповідей і Його велінням написане П’ятикнижжя.
6. Господь удостоїв одкровенням й інших пророків.
7. Вивчення закону обов’язкове для віруючих.
8. Віруючий зобов’язаний вірити у воскресіння мертвих.
9. Він зобов’язаний вірити, що Господь відплатить кожному по його заслугам у день Суду.
10. Настане царство небесне, з’явиться Месія.

В Україні караїмську віру сповідають групи слов’ян — нащадків козаків з Кавказу, а за кордоном — араби, греки й т.д. Від формальних одновірців караї відрізняються прихильністю до тюркської традиції, що позначається в календарі, шануванні дубів родового цвинтаря Балта Тиймез, у значущості слова Танри, уживаного в релігійній практиці й у побуті. Відповідно до мудрості предків:

*Звичай — половина віри.
Той, хто дає, Богові бажаний.
Не помиляється тільки Бог.
Раніше душа, а потім - Всесвіт.
Проси в неба, але тримайся за землю.*

Матеріали про караїмську віру

Законо Російської імперії: “Караїми користуються всіма правами, що надаються корінним російським підданам, і належать до визнаного віросповідання, що відрізняється від віровчення євреїв” [13, с. 206]; “Караїмам... дозволяється мати християн у служінні” [13, с. 136]; “Караїми, що займають духовні посади, звільняються особисто на час перебу-

Соломон Самойлович Крим (1867-1936)
видатний громадський і державний діяч,
ініціатор створення і засновник
Таврійського університету

вання на цих посадах від усіх податей і повинностей...” [13, с.173]. У паспортах караїв відзначалося: “віросповідання караїмського”.

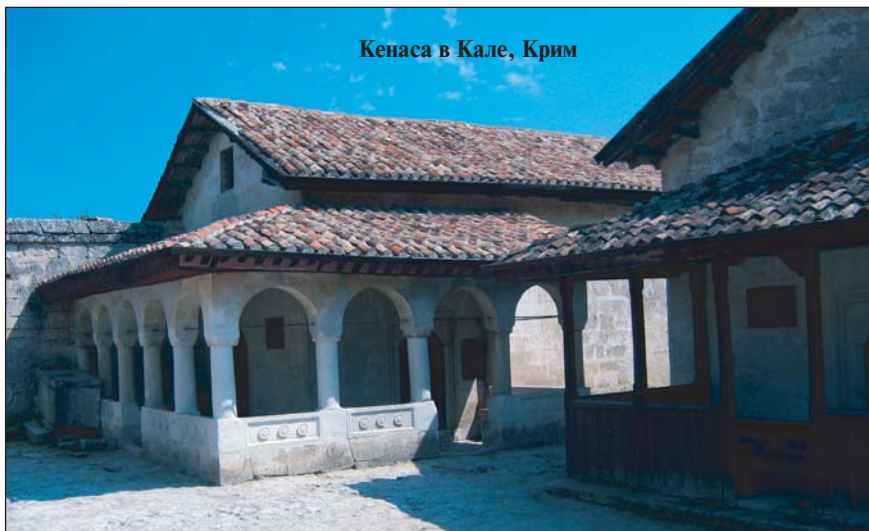
Проф. В. Смірнов: “...вона [релігія] є сповідання чистого закону Мойсеевого, без пізніших домішок..., — того Закону Мойсеевого, Божественне походження якого не заперечується й Християнською церквою” [13, Передмова].

Расове бюро Німеччини: “Караїмське віросповідання не розглядається як спільне з іудейським...” [23].

Митрополит Євлогій, екзарх Всесвітнього Патріарха: “Російська Православна церква завжди розглядала караїмську релігію як зовсім самостійну й ніколи не змішувала її з єврейською релігією. Караїмська релігія визнає Старий Заповіт з десятьма заповідями, що входять в інші монотеїстичні релігії (напр., мусульманська), визнає Ісуса Христа й Магомета великими пророками й відкидає Талмуд, котрий є головним змістом єврейської релігії. На цій підставі караїми ніколи не змішувалися Російськими Імператорськими Законами з євреями й користувалися всіма правами корінного населення, якими євреї не користувалися (наприклад, їх вибирали в офіцерські чини, допускали в привілейовані навчальні заклади і т.ін.” [25].

Митрополит Серафим: “Караїмське віровчення, за визначенням Російської православної церкви, розглядалося як зовсім відокремлена релігія. Низкою законодавчих актів Російський уряд підтверджував повну релігійну відокремленість караїмської релігії й надавав караїмам усі права російських громадян, без усяких обмежень. За час мого доволі тривалого перебування в Криму в мене склалася думка про караїмів як про людей скромних, чесних, працьовитих, що користуються симпатією й довірою всього населення” [22].

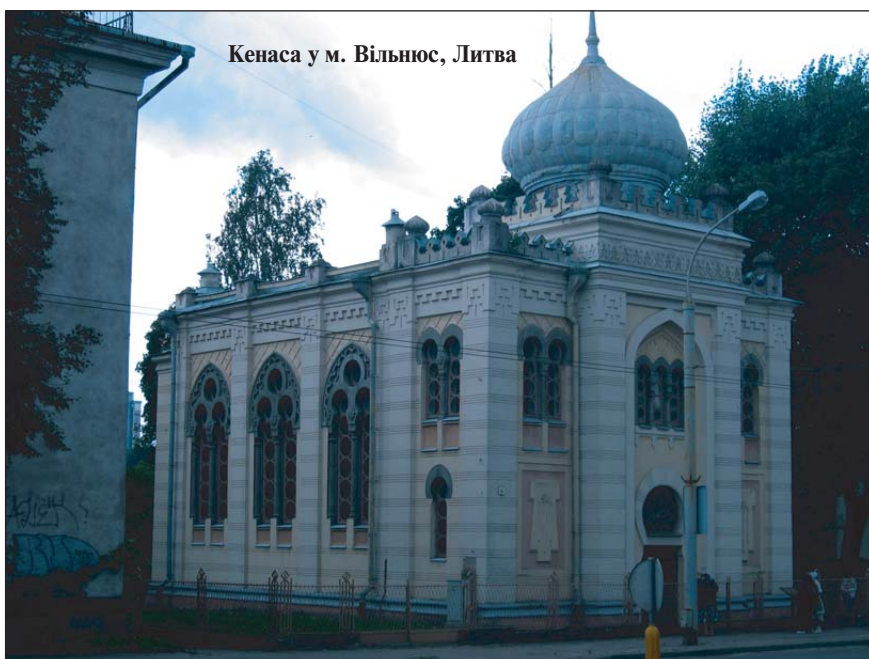
Протоієрей С. Стариков відзначав, що “караїми сповідали П'ятикнижжя Мойсееве, що вони визнавали Ісуса Христа, але нарівні вважали пророком і Магомета, що в кенасі будувався, як у мечеті, “фонтан” і було спеціальне приміщення для омивання за магометанським звичаєм, що при вході в кенасу знімалося взуття, як у магометан. Особливо шанувалася книга “Левіт” (з П'ятикнижжя Мойсеевого) і її глави 18 і 19 про любов до ближнього, до старшого, про мораль. Це навчання поширювалося в проповідях газанів й якимось наближалося до навчання першохристиян. Характерно, що в навчаннях караїмів немає висловлень, що піднімають цей народ над іншими, ніде не проповідується ворожнеча між людьми, але про людинолюбство досить багато говориться” [14].

Кенаса в Кале, Крим

Кенаса у м. Галич, Івано-Франківська область

Кенаса у м. Вільнюс, Литва

Караїмська мова (карай тілі)

Належить до кипчацької групи, як і близькі до неї карачаєво-балкарська, кримськотатарська, кумицька мови. Досліджували мову академіки *В. Радлов*, *Т. Ковальський*, *С. Шапшал*, *А. Зайончковський*, *М. Баскаков*, *К. Мусаєв* й інші тюркологи.

У мові багато архаїзмів, синонімів. Іншомовних запозичень близько 10%: арабських — 4,2; іранських — 2,7; слов'янських і литовських — 2,0; арамейських і давньоєврейських — 1,0; грецьких, монгольських та ін. — 0,2. За допомогою караїмської мови відновлено низку хазарських слів, вивчено Кодекс Куманікус, 330 слів використані при очищенні турецької мови від іншомовних запозичень при мовній реформі *К. Ататюрка* (1930-і рр.). Діалекти: кримський, тракайський, галицько-луцький. За образним висловом *Т. Ковальського*, тракайський діалект зберігся в іншомовному оточенні, як муха, запечатана в бурштині.

За *М. Баскаковим*: фонетична структура лексики й граматичний лад “зберігають сліди найдавнішого стану тюркських мов і дозволяють зближувати караїмську мову з тюркськими мовами досить древніх народів... так, алфавітна система древньотюркської мови орхоно-єнісейських написів... відзначає ту саму фонетичну структуру, що й у сучасній караїмській мові. В царині лексики, особливо в старих караїмських перекладах Біблії, виявляються шари досить древнього стану...” [4].

“Дані караїмської мови вказують на те, що караїми послідовно входили до складу таких племінних союзів, як хунський, булгаро-хазарський, узо-печенізький і тільки пізніше — у кипчацько-половецький племінний союз із панівною кипчацькою мовою, основні риси якої караїми зберегли в сучасних діалектах” [9].

Святині караїв

Фортеця в окрузі кирків

Фортеця з її храмами — кенаса й священний цвинтар Балта Тиймез — головні древні святині народу. Кримські караїми здавна жили в окрузі кирків — Кирк Йере, де виділяли верхню фортецю — Киркйернин юкари калесі або просто “Кале” (Фортеця), і долину — “киркйернин мусафатиндан”. Ці топоніми наявні в ярликах кримських ханів. Після будівництва нової частини фортеці (кінець XIV-поч. XV ст.) виникли назви Кош Кале, Джуфт (Чифт, Чуфт) Кале, що означають “парна фортеця.”

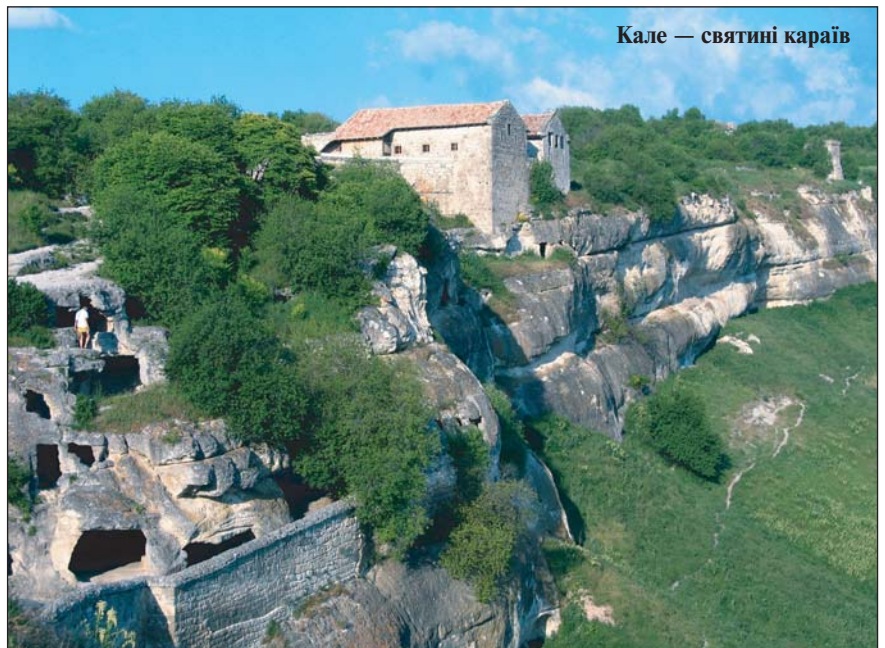
Вид Кале. Гравюра Ф. Гросса

Спустилі храми, зруйновані будинки, фортечні стіни, мавзолей, безмовні руїни, печери... На початку XI ст. тут ще кипіло, а в середині завмерло життя, нагадуючи нині про себе лише в національні дні свят і суму.

За даними хазарознавця *І. Баранова*, ця побудована хазарами тюркська фортеця була великим військово-політичним і релігійним центром Кримської Хазарії й має особливості хазарських фортець (наприклад, великий незабудований простір (мис Бурунчак) для навчання й розгортання війська). Широка частина мису називається Авул (табір). При небезпеці у фортецю збиралися караї з усієї округи, з юртами й худобою розмішалися на Бурунчаку. Є дані, що в фортеці перебував останній хазарський каган. На західній межі житлової забудови розташоване шановане місце Куллюк — зольник. Сюди жителі фортеці виносили золу, тому що її не можна було

Алтин мердвен
(золоті сходи)

Кале — святині караїв

викидати куди попало як складник вогню. Це місце не забудовувалося й не розроблялося.

Привертають увагу комплекси оборони в Кичик Капу (Малі ворота), куди веде стежка Ат йолу (кінний шлях); середня стіна й Орта Капу (Середні ворота); Бийик Капу (Великі ворота), на мармуровій дошці вежі біля воріт зображені сенек і калкан; печери, колодязь; водоводи, руїни житла, оборонні споруди. Цікаві кенаса, садиба з колодязем, мавзолей Джанике — доньки хана Тохтамиша.

Мандрівник *Евлия Челебі* застав у фортеці (1665 р.) гарнізон караїв. У 1731 р. тут заснована перша в Криму друкарня. Вихідцем з Кирк Йєра був гетьман козаків *Ільях Караїмович* (XVII ст.) з роду Узунів, предків гаханів — світських і духовних вождів. Наприкінці XVIII ст. у фортеці було близько 200 будинків і 1 200 жителів.

Втративши військове значення, фортеця поступово спорожніла. До початку XX ст. у фортеці була школа. До революції діяли храми, відзначали свята, проводили молебні. У Кале жили доглядач, сторожі, кілька родин. Тут подовгу гостювали прочани. Утримувалися в порядку храми, будинки, на родовому цвинтарі ховали покійних. За традицією відвідували святині не менше рази в рік. Шанували пам'ять предків і національних героїв.

Загальні зустрічі караїмів тривали до 1920 р. Перед революцією в фортеці був посвячений у вищий сан *Хан Шапшал*. За древньою тюркською традицією він прибув у Кале на білому коні. Проголосивши Гаханом, старійшини тричі підняли його на білому пов'язаному килимі.

Радянський період історії караїмів був особливо тяжким. Зустрічі заборонялися. Гостьовий будинок розібрали на каміння для виконкому. Згубним став післявоєнний період.

Від 1990 року відновилися щорічні зустрічі караїв у Кирк Йєре. У 1993 р. відзначили 120-річчя від дня народження видатного сина народу *Хаджі Серая Хана Шапшала*. У 1997 р., після довгої перерви, пройшли молебні в кенасі. У 1999 р. тут святково відзначили відродження малої кенаси в Євпаторії, а в 2005 р. провели Всесвітню зустріч караїв, присвячену 200-річчю Кафедральної Євпаторійської кенаси.

Фортеця — один із найцікавіших і відвідуваних туристичних об'єктів Криму. Але святиня, як і раніше, перебуває в катастрофічному стані. Її матеріальне й духовне відродження — найважливіша умова збереження зникаючого народу.

Храми-кенаси в Євпаторії

Комплекс храмів містить Велику (Соборну) і Малу кенаси. Це шедевр національної архітектури й один із найзначніших і найкращих пам'ятників історії й архітектури міста.

Духовний і адміністративний центр караїв перемістився з Кале в Євпаторію (Гезлев) на початку XIX ст. У 1804-1807 рр. споруджена Соборна, а в 1807-1815 рр. — Мала кенаса. За зразок були прийняті храми Кале. У обрисі кенаси є елементи мавританського стилю, риси кримських традицій, турецької архітектури. Східний колорит, строгість, пропорційність і вмiле використання в декорі білого мармуру викликають відчуття гармонії й спокою. В обрисах храмів відбиті риси древніх вірувань і традицій, пов'язані з кочовим минулим: перехід між двориками оформлений у вигляді склепіння

намету; ритуальна альтанка майже ідентична повстаний юрті. Подібність підсилювалася в дні свята врожаю, коли альтанку покривають повстю й прикрашають килимами.

Кенаса персоніфікує історію караїв рубежу XIX-XX ст. — періоду утвердження політичного й соціально-економічного статусу караїв у Росії й появи національної інтелігенції.

Храмовий комплекс був місцем перебування Таврійського Караїмського Духовного Правління й резиденцією *Гахана* (від 1837 р.). У 1851 р. тут встановлено пам'ятник на честь відвідування кенаси імператором *Олександром II* (1825). У 1916 р. храми відвідав *Микола II*. Після революції (1919) припинилася діяльність Духовного Правління. Потім були закриті храми.

В 1999 р. удалося відродити Малу кенасу, а в 2005 р. — Велику. У прилеглому приміщенні громада створила етнографічний музей.

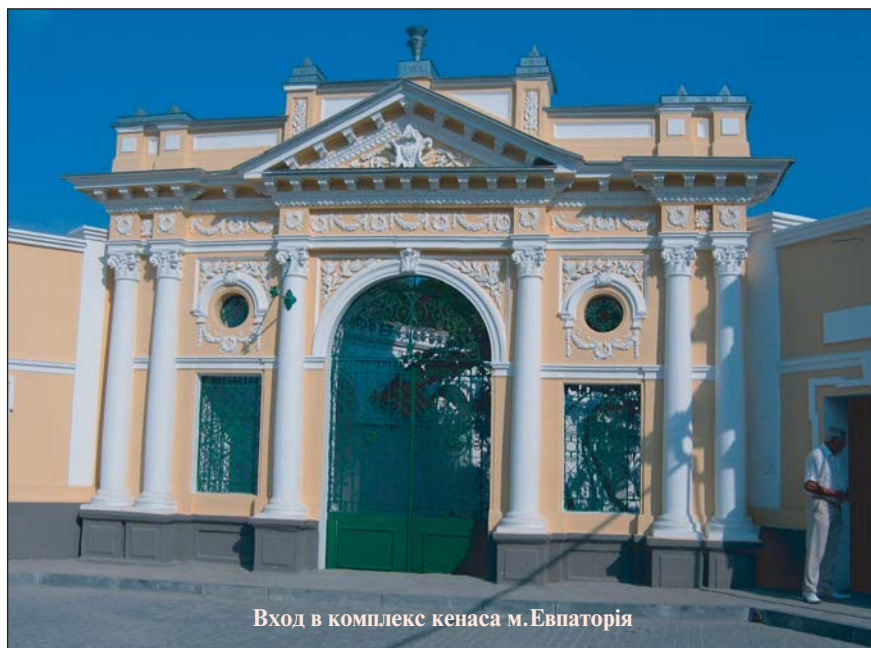
Цвинтар Балта Тиймез

Родовий цвинтар-святілище караїв розташований поблизу фортеці, у верхів'ях балки *Мар'ям дере*. На верхні фіксується до 7 000 надгробків і ще біля 3 000 приховано в землі. Більшість пам'ятників розташовано на площі приблизно 4 000 м². Назва некрополя *Балта Тиймез* (Сокира не торкнеться) пов'язана зі священними дубами, що тут ростуть. Їхній вік за результатами ізотопного аналізу становить від 300 до 800 років.

Орієнтування могил — з півночі на південь. Найпоширеніший тип пам'ятників: *егер-таш* (сідло камінь), *евчик-таш* (будиночок-камінь) і *ялтак-таш* (плоский камінь). Рідше трапля-

Мала кенаса в м. Євпаторія

Вход в комплекс кенаса м.Євпаторія

Балта Тиймез — святиня караїв: вхід на цвинтар, один із пам'ятників

ються надгробки у вигляді столу — *софра-таш* — та ін. Вертикальні плоскі стели — *йолджи-таш* (камінь прочанину) ставили похованим на чужині. В егер-таші вбачається трансформований могильний горбок з уткнутими піками, або сідло, що клали на могилу воїна-вершника. На північному торці надгробків розміщені написи, в основному священною мовою Біблії — арамейським квадратним шрифтом. Указували ім'я, рід, дати життя, іноді професію. Поряд з релігійними іменами трапляються національні тюркські, а іноді й подвійні імена. Нерідко приводяться напучення-евлогії (наприклад, “*Нехай душа його перебуває в раю!*”). При читанні епітафій уголос дотримувалися традиції, прийнятої для священних текстів —

перекладу з “аркуша” кам'яного літопису на рідну тюркську мову. Це стосувалося і тексту, й імен (Йосип — *Юсуф*, Мойсей — *Муса* тощо). Крайнім проявом аскетизму була відмова від епітафій, чим і пояснюється відсутність написів на деяких надгробках. Прикраси на пам'ятниках трапляються рідко. Звичайно це прості солярні знаки — окружності, розетки, круглі виступи й схематичні зображення дерева. Найстаріший надгробок датується 6-м роком нашої ери. Пізніші пам'ятники належать до нашого часу.

Старішини давно помітили, що іноді зникають найдавніші пам'ятники з тюркськими іменами. В цьому вбачали спрямоване знищення слідів древнього перебування тюрків у Криму. У минулому поруч зі цвинтарем у печерах зупинялися прочани. Звідси назва Хаджі Коба — печера прочанина. До 1930-х рр. при цвинтарі зберігалися будинок сторожів й приміщення для прочан.

За часів Радянської влади, особливо після 1944 р., цвинтар по-варварськи руйнували. Знищені сторожка, ворота. Надгробки вивозили й використовували для будівництва. Наразі цвинтар доведений до кадастровічного стану.

Балта Тиймез із найдавніших часів і донині залишається діючим святилищем. Тут шанують пам'ять предків, моляться, звертаються до Бога (у караїмській мові — Танри) біля священних дубів. За масштабом і віком надгробків Балта Тиймез — найстаріший і найбільш значущий тюркський цвинтар у Європі.

Фольклор

Найпоширеніші жанри: ірлар — пісні й аталар сезлери — слова батьків (в основному прислів'я й приказки). Збереженню фольклору сприяло ведення сімейних рукописних збірників — *меджума*, — куди записували пісні, прислів'я й приказки, загадки, легенди, казки.

Фольклор вивчали академіки *В. Радлов*, *Т. Ковальський*, *С. Шапшал*, *А. Зайончковський*, проф. *О. Дубинський* та ін. Народна творчість — важливий показник походження й історії караїв. У старій колісковій пісні співається про бутухамора (оленя), що стоїть на льоду, про сонце, що розтопило лід, про хмару, що закрила сонце тощо. Схожий сюжет є в тюрків Кавказу й Алтаю. Відомі фрагменти пісень зі згадуванням хазар, наприклад:

*Лапатий, лапатий падає сніг,
Батечко ріже барана для всіх,
Весілля святкують багачі
Хазарський син на коні скачи*

Священий дуб на Балта Тиймез

Легенди й перекази караїв засновані на історичних подіях і фактах. Так, на основі легенди про Ашерин йол (схований шлях) і Алтин мердвен (Золоті сходи), у фортеці відкриті унікальні підземні гідротехнічні спорудження. У минулому існували тисячі прислів'їв і приказок. Відомо близько 1 500. Характерна наявність древнього шару фольклору, загального для багатьох тюркських народів. Типові афоризми:

*Сказане слово, випущена стріла,
прожите життя,
назад не повернуться.
Ніготь від м'яса не відірвати.
І п'ять пальців усі різні.*

Наведемо й інші приклади народної мудрості:

Чужина — глина, а Батьківщина — золото.

Вовк, вовк, ходи слідами своїх батьків.

З левом будь левом, з ягням — ягням, але з ослом не будь ослом.

Як перли й лал слова мудреця, лише біль заповідють слова дурня.

Ти хан, я хан, і нікому дати сіна коневі.

Гарний кінь — караю сила.

Здалеку звук барабана гарний, але порожній, коли близько до нього підійдеш.

Зад без штанів, а на голові вінок з волошок (а надяг феску).

Добро в скрині, мавна в постелі (заради грошей одружився зі страховиком).

Одна філіжанка кави й одна люлька — ціла гулянка.

Щоб довше залишилося, відріжай коротше.

І дурень запряже коня, а розумний запряг вітер.

Антропоніми несуть інформацію про походження, історію й культуру. Участь різних тюркських племен в етногенезі відбивають родові прізвища Алан, Борю, Будан, Кара, Комен, Кирк, Найман, Сари, Узун, Черкес, Ель... Характерні тюркські імена, відомі в древніх орхоно-єнісейських написах, у хазар, половців, печенігів: Алтин, Альянакі, Арслан, Атчапар, Баба, Бурче, Ільдуган, Йашар, Караман, Кумуш, Садак, Танатар, Тохтамиш, Хатун, Емін. З тотемами зв'язані антропоніми Арслан — лев, Борю — вовк, Чалборю — сивий вовк, Бодене — перепелиця, Домбай — буйвіл, Киргий — яструб, Микий — кобчик, Огуз — бик... Прізвища Кефелі, Мангуби, Стамболи й ін. вказують на місце проживання. Про професії говорять прізвища Арабаджи — возій, Байрактар — прапорносець, Бутувчі — обрізувач дерев, Джигіт — наїзник, молодець, Йайджи — стрілок з лука, Казас — вишивальник, Койчу — пастух, Максимаджи — бузник, Сарач — лимар. Частина антропонімів походить від прізвищ. Тюркські імена трапляються на пам'ятниках родового цвинтаря Балта Тиймез із перших століть нашої ери.

Н. Зінченко-Кефелі в національному костюмі на засіданні ООН з питань корінних народів світу, Нью-Йорк, США, 2007 р.

Дітячий танцювальний ансамбль "Фідан", м. Євпаторія

Учасники Фестивалю кримських караїмів, 2007 р.

Традиційні заняття, обряди, звичаї, кухня

Заняття

Зі способом та умовами життя караїв генетично пов'язана прихильність до сільського господарства, ремесел і військової справи. Ставлення селян-караїв до занять відбиває народний вислів:

*Якщо хтось садом у Шурі володіє,
І на Альмі виноградник має,
І будинок у Кале з печерою в скелі,
І в степу овець стадо —
То що йому ще треба?!*

Землеробством і скотарством займалося населення долин і родової фортеці. У її околицях відомі мікротопоніми *баштан* — сад, *борла* — виноградник, *індир* — місце обмолоту зерна, *йель дегермен* — вітряний млин. Улюбленим заняттям караїв було садівництво. Типова приказка: *Барлик баг бікен бахча дир* (достаток — виноградник із садом). Караїв вважали кращими садівниками в Криму.

Особливої уваги надавали водопостачанню фортеці й сільських угідь, про що свідчать збережені гідротехнічні спорудження. Життєві потреби, потреби сільського господарства й оборони забезпечували ковалі, будівельники, зброярі, гончарі. Основним ремеслом була шкіряна справа. Майстри готували одяг, взуття, зброю, військово спорядження.

Протягом усієї історії в караїв розвивалися військові традиції, що відображено в символіці національного герба — сенек, калкан, фортечні вежі. Велику роль у формуванні й розвитку цих традицій відіграла родова фор-

теця. Її гарнізон завжди складали кримські караїми. Караї-воїни охороняли хазарських каганів, кримських ханів (за це зараховувалися до військової аристократії — тарханів), литовських князів, польських королів, російських госуларів.

Після революції 1917 р. з її репресіями й конфіскацією земель і майна радянська влада позбавила караїв древніх традиційних занять сільським господарством і ремеслами.

Кухня

Відповідно до народної мудрості:

Їжу, яку не їсть мій батько, не їм і я.

Культура харчування починається від хазарського й давнішого періоду історії. Кухня базується на древній традиції скотарів-кочівників і на місцевих особливостях хліборобів. Караїми віддавали перевагу баранині з борошняними й молочними продуктами. З кочового періоду успадковані страви із сушеного й в'яленого м'яса: *какач*, *куру ет*, *тільчик*, *ченгечик*, *кой башчик*, *бастирма*, *суджук*. До древніх продуктів відносяться молочні страви *йазма*, *айран*, *куру чигип сузме*, *кашкавал*, *каймак*, *буза*. Головна приправа до м'яса — *катик*.

Типові традиційні страви з тістом — *ет айаклачик*, *кувети*, *йантик*.

Традиційні м'ясо-овочеві страви — *сарма*, *мусака*.

Характерна ритуальна халва:

— біла солодка *акалва* з горіхами супроводжує радісні події;

— темна жалобна халва солодкувато-гірка *кара* (оліум) *алава* подається в день похорону й на поминках сьомого дня;

— халву розради *хазар катмаги* — проміжну між першими двома видами за смаком і кольором — готують тільки на поминки сорокового дня.

Більшість страв мають аналогії в інших тюркських народів. Ряд страв поки що не знайшли відповідностей: *кой айаклар* — в'ялені баранячі ніжки; *чопра аракиси* (*чопракси*) — виноградно-абрикосова горілка на травах і спеціях й ін. Найявніші страв, характерних для кочівників і хліборобів, відбиває сезонний у минулому спосіб життя караїв, а реліктові страви є прикладом зв'язку епох.

Тимбил — великодній корж

Ет айаклачиклар — пиріжки з м'ясом

Народний календар Улуг Ата Санави — Рахунок Великого Батька

Роки 12-тилітнього циклу

1. Сичкан-йили — Миші
2. Сигир-йили — Біка
3. Парс-йили — Барса
4. Койан-йили — Зайця
5. Улун-йили — Дракона
6. Йилан-йили — Змії
7. Йилки-йили — Коня
8. Койун-йили — Вівці
9. Мечи-йили — Мавпи
10. Тавук-йили — Курки
11. Іт-йили — Собаки
12. Кабан-йили — Свині

Місяці

1. Артарих-ай — додатку днів, холодний (березень-квітень)
2. Курал-ай — косовиці (квітень-травень)
3. Башкусан-ай — колосіння посівів (травень-червень)
4. Йаз-ай — літній (липень-серпень)
5. Улаг-ай — ягнят (серпень-вересень)
6. Чирик-ай — гнилий (вересень-жовтень)
7. Айрукси-ай — святий (жовтень-листопад)
8. Кюз-ай — осінній (листопад-грудень)
9. Согум-ай — різання худоб (грудень-січень)
10. Киш-ай — зимовий (січень-лютий)
11. Каракиш-ай — чорної зими (лютий-березень)
12. Суйунч-ай — радісний (березень-квітень)
13. Артик-ай — зайвий, додатковий (раз в 3-4 роки)

Дні тижня

1. Йухбашкун — день, що впливає за святим (понеділок)
2. Ортакун — середній день (вівторок)
3. Кганкун — день крові (середа)
4. Кичейнекун — день малої чистоти (четвер)
5. Ейнекун — день великої чистоти (п'ятниця)
6. Шаббаткун — день відпочинку (субота)
7. Йухкун — святий день (неділя)

Весна на Кале — святині караїв

Обряди, звичаї

Назвемо лише деякі особливості головних обрядів, що збереглися до нашого часу.

Весільний обряд. Молодих ставлять у певний момент церемонії на білий повстяний килим або шкіру й обсипають монетами й зерном.

Народження дитини. Збереження матір'ю як оберега висушеної пуповини дитини; вето на спілкування зі сторонніми протягом сорока днів після народження маляти, прагнення скоріше після народження дати дитині ім'я, наречення іменами-оберегами.

Похоронний обряд. Дати поминок — день похорону, сьомий день, сороковий день, річниця; кілки — *казики*, що вбивають біля країв могили; використання в поминальному обряді чорних повсті або шкіри, на яких розміщуються найближчі родичі при вході в глибоку жалобу й перед виходом з неї через сім днів (далека аналогія зі скіфами й хазарами); семиденна глибока жалоба зі стриманістю близьких покійного від споживання м'яса.

Багато із перерахованих особливостей відомі й в інших тюркських народів, для деяких дослідники не знаходять поки що близьких аналогій.

Фрагменти історії

Кримські караїми сформувалися як етнос у Криму. Це — сплав кочових племен і місцевого осілого населення. Відомості про древній період історії відбиті в архаїзмах мови, глибинних шарах культури й традицій, на “сторінках” кам'яного літопису Балта Тиймез... У різних місцях перебування й при різних державних устроях кримські караїми були бажаними громадянами й часто мали привілеї. Незважаючи на територіальну роз'єднаність після XIII-XIV ст., коли частина одноплемінників потрапила в Галичину й у Литву, всі караї зберігали кривний і духовний зв'язки з історичною Батьківщиною — Кримом і між собою.

Киркйєрське князівство

Про хазарський етап історії караїв свідчать фольклор, національні страви, фортечна архітектура родового гнізда, розшифровка через мову кримських караїмів хазарських слів. Є вказівки на перебування в Кале останнього хазарського кагана.

Після втрати хазарами влади в XI ст. у Криму караї зберігали незалежність у межах історичної території *Кирк Йєра* — округи кирків у межиріччі Альми та

Качи й знайшли власну державність у рамках невеликого Киркйєрське князівства зі столицею в місті-фортеці Кале. Тут перебували князь — *сар* (або бий), у руках якого була зосереджена адміністративно-цивільна й військова влада, і духовний глава — *каган* (або гахан) всіх караїмів Криму (а не тільки князівства). У його компетенцію входила й судово-правова діяльність. Подвійність влади, що виражалася в наявності і світського, і духовного

Киркйєрський скарб

глав, успадкована карами від хазар. Першим виборним князем були *Хаджі Муса* з роду *Узунів*. Згодом ця посада стала спадковою, а від XV ст. світська й духовна влада зосереджувалася в одних руках. У князівстві часто правила нащадки засновника династії.

Період XII-XV ст. був дуже нестабільним у Криму. Це пов'язано з приходом нових хвиль кочівників, боротьбою за владу в Кримському улусі Золотої Орди, експансією італійських колоністів... У 1246 р. частина караїв переселилася в Галичину. Це послабило економічний потенціал одноплемінників, що залишилися в Криму. Незалежність доводилося відстоювати зі зброєю в руках. У 1261 р. італійці намагалися взяти фортецю штурмом, але були відкинуті. У бою загинув князь *Ельяеу Узун* — “міцною стіною був він для народу усередині фортеці й поза нею” (епітафія на пам'ятнику). У 1299 р. фортеця не змогла встояти під ударами темника Ногая й була розграбована. І пізніше доводилося не раз протистояти ворогові. Від ворога й від чуми (епідемія 1346 р. та ін.) караї ховалися в Кале. Помітне зростання населення вимагало розширення фортеці. За князя *Менахеме Узун* (помер у 1396 р.) почалося будівництво нових стін. У 1396-1398 рр. 300 родин воїнів перебралися із Криму в Литву. Судячи з переказу, приблизно тоді ж частина воїнів пішла на Кавказ. Князь *Еліазар Узун* завершив будівництво нових стін і пізніше в епітафії був названий “державним главою обох фортець” (1433 р.). Але високий титул уже не відповідав становищу князівства, що потрапило в залежність до Кримського ханства, що утворилося.

У Кримському ханстві

Відхід частини воїнів у Литву відчутно позначився на обороноздатності невеликої держави з обмеженими людським й економічним потенціалом, і на рубежі XV ст. Киркгієрське князівство втратило політичну незалежність. Але відбулося це не військовим шляхом. За свідченням караїмського історіографа *Дауда Ага* киркгієрський князь *Еліазар* добровільно приїхав у ставку *Хаджі Герая* в Солхат (Старий Крим) і “віддався під його високу руку”. Хан милостиво прийняв князя, запевнив, що визнає *Еліазара* главою караїв і начальником фортеці та повідомив про намір розмістити в Кале монетний двір. Надалі в фортеці подовгу перебували *Хаджі Герай*, *Менлі Герай* і багато продовжувачів династії. За захист твердині караї були зачислені до військової аристократії —

тарханів, що зафіксовано в ярликах кримських ханів.

Караї мали самоврядування й визнавалися самостійною політичною одиницею. Засновник держави *Хаджі Герай* і всі наступні кримські хани підтверджували своїми охоронними грамотами привілеї караїв і права володіння землями із вказівкою кордонів Кирк Іера до Юсуфа Чокрака, Тепе Кермена та ін. Військовий гарнізон свого родового гнізда Кале завжди складали кримські караї на чолі з власним комендантом (у 1665 р. такий гарнізон застав турецький мандрівник *Евля Челебі*).

Серед кримських караїмів були члени Ханського Дивана, радники, чиновники різного рангу (від титулів “ага” й “челебі” пішли характерні прізвища караїв), скарбники. Близько ста років (1454-1550 рр.) у Кале чеканилися монети кримських ханів. Надалі начальниками монетного двору, де б він не розташовувався, були кримські караїми. У фортеці глава караїв *Ісак Челебі Синан* заснував першу в Криму друкарню (1731).

Діти караїв і кримських ханів нерідко були молочними братами, і прізвище *Емільдеш* понині збереглося в кримських караїмів.

Проф. *В. Смірнов*, фахівець з історії Кримського ханства: “З ярликів видно, що громада караїмів визнавалася з боку ханської влади політичною одиницею, якій надавалися всілякі пільги й гарантії внутрішньої побутової незалежності”. “...Караїми в Криму були не лише терпимими Татарсько-ханським урядом, але перебували нібито під його особливим заступництвом, що гарантувало їм захист від сваволі й насильств татарських беків...” [13, Передмова].

У Російській імперії

Після падіння Кримського ханства й приєднання Криму до Росії караї опинилися в іншій державі. Кількість кримських караїмів тоді становила близько 4 тисяч. Для знайомства з невідомим досі малочисленим народом була створена Найвища урядова комісія. Її висновок, із урахуванням становища караїв у кримському ханстві, ліг в основу законодавства імперії, і караїми мали усі права, надані корінним російським підданям. За зразком магометанського було засновано караїмське Духовне Правління. Караї мали внутрішнє самоврядування на чолі з обраним народом духовним і світським главою.

На початку XIX ст. центр караїв перемістився із Кале в Євпаторію, де були побудовані храми-кенаси, розміщалися Духовне правління й резиден-

ція Гахана. На початку XX ст. у Євпаторії були також бібліотека “Караї бібліотеки” і музей при ній, школи, духовна семінарія, ремісничі училища, притулок для старих, дитячий санаторій тощо. У Гаханаті на території від Криму до Харбіна було 40 громад й 20 кенас (з них 11 у Криму). Серед караїв були члени Державної Ради й Думи, генерали, судді, дипломати, великі промисловці, глави міст. У Євпаторії незмінно, а в Севастополі, Феодосії, Карасубазарі, Бахчисараї нерідко караїв обирали міськими головами. Багато кримських караїмів були дворянами.

Караї користувалися особистим заступництвом государів. Починаючи з *Катерини II*, всі, крім *Павла I*, відвідували святині караїв, приймали хліб-сіль, були присутні на богослужіннях, зустрічалися з вождями народу. *Олександр II* і *Микола II* гостювали в будинках караїв. Народ не залишався в боргу. Після приєднання Криму до Росії малочисленні караї звільнялися від рекрутської повинності, але за традицією вибирали військові професії. Багато хто відзначився в боях при захисті Батьківщини (наприклад, герой русько-японської війни, поручик *М. Тансашар*, генерал *Я. Кефелі*). Багато хто з караїмів стали Георгіївськими кавалерами, а *Гамгал* заслужив повний комплект солдатських й офіцерських Георгіївських хрестів.

Кількість караїв від 1800 до 1914 р. зросла в 4 рази й досягла 16 000. До 1913 року серед караїв було 11 мільйонерів. Велася масштабна добродійна діяльність. У Євпаторії для всіх без різниці віри й національності були побудовані міська бібліотека, дитячий санаторій, народна аудиторія, ремісничі училища... З'явилася національна інтелігенція: агрономи, лікарі, інженери. Кінець XIX – поч. XX ст. став для караїв “золотим століттям”. Але були й негативи. Підсилюлися процеси

Минуле й сьогодення кримських караїв			
Показник/рік	1919	1997	2009
Чисельність, людина	8000 (1914)	800/400	800/400
Кількість громад	9/9 ¹	5/7	6/7
Діючі храми-кенаси	11/9	—	2/1
1у чисельнику — по Криму, у знаменнику — для іншої території України			

асиміляції й втрати рідної мови. Хоча більшість кримських караїмів, котрі одержали до революції середню й вищу освіту, говорили рідною мовою.

За матеріалами проф. *В. Смирнова*: “Російський Імператорський уряд уважав караїмів від самого прийняття їх у своє підданство, рівноправними з усіма іншими громадянами Російської Імперії, що користувалися однаковим заступництвом загальних законів” [13, Передмова].

У Литві й Польщі

У Литву частина караїмів прибула з великим князем *Вітовтом* в 1396-1398 рр. За переказом, це були триста родин воїнів (близько 2-3 тис. осіб). Джигіти становили особисту гвардію, охороняли замок князя й кордони держави. Більшість жили в Тракаї — резиденції князя. Кримській військовій справі займалися землеробством і скотарством. Єдині з нехристиян мали Магдебурзьке право (самоврядування, привілеї). *М. Перингер*, що вивчав караїмів Литви за дорученням шведського короля, відзначає: “Чи не мечем і луком їхні предки, а потім батьки заслужили собі привілейоване становище?” (1690).

Караїм зберегли рідну мову, обряди й звичаї предків. Нині їх у Литві близько 250-и. У Тракаї й Вільно є діють караїмські кенаси. Є в Литві караїмський музей. Видається література караїмською мовою (тракайський діалект). Проводяться міжнародні зустрічі. Важливою віхою в історії караїмів стала така зустріч у Тракаї (1989 р.). Вона викликала сплеск самосвідомості й стимулювала відродження національних громад у Криму й інших регіонах СРСР.

Молода незалежна литовська держава відзначила 600-річчя поселення кримських караїмів і кримських татар у Литві в 1997 р. Прошли урочистості й святкові заходи.

Була випущена ювілейна срібна монета із зображенням воїнів у традиційному озброєнні. У Литві провів решту життя Гахан *С. Шапшал*, що зробив неоціненний внесок у вивчення й збереження культури караїмів.

У Польщі караїм з'явилися в той самий період, що й у Литві. Обидві держави довго становили єдине ціле, і донині групи караїмів, що живуть у цих державах, тісно зв'язані родинними зв'язками між собою й з одноплемінниками Західної України. У Польщі, як і у Литві, караїм здавна займалися військовою справою й сільським господарством, виконували дипломатичні місії й були перекладачами при контактах із Кримським Ханством і Туреччиною. Історія зберегла ім'я старшого полковника реєстрового козацтва польського короля, представника князівського роду Узунів — *Ільша Караїмовича*.

Перед початком Другої світової війни, коли в СРСР для караїмів настало лихоліття, у Польщі були прийняті законодавчі акти про караїмський релігійний союз, караїми користувалися самоврядуванням на чолі з Гаханом, процвітали наука й культура. Виходив журнал “Думка караїмська” й інші видання. У післявоєнній Польщі значною мірою зберігаються духовні й культурні традиції минулого, проводяться зустрічі, видається література.

У Туреччині

Караїми за вірою здавна жили на території сучасної Туреччини. Змішана громада одновірців складалася спочатку з місцевих греків і турків по крові. Пізніше з'явилися караїми-тюрки із Криму. Вихідці з Туреччини, у свою чергу, впливали в громади Кримського півострова. Характерні прізвиська кримських караїмів: Стамболи — зі Стамбула, Костини — з Константинополя, Хаскойлу — з Хаскою, району Стамбула. Одна з гілок караїмського роду Синани походить із Туреччини (XV ст.).

У період Кримського ханства караїм Криму й Туреччини підтримували тісні зв'язки. У кенасі бажали здоров'я султана й кримському ханові, наприклад: “... у країнах Миру, на суші, на морях, хай буде здоровий він — падишах наш Султан Ахмед Хан. Молимо про брата його — Менглі Гирей Хана... Нар ікрів, возвелич зірку Хана нашого, його аг і бив” (з молитви; згадуються Султан Ахмед III й Хан Менглі Гирей II, що сів на престол в 1727 р.).

Братні відносини між караїмами Криму й Туреччини підтримувалися й після приєднання Криму до Росії. При зустрічі лідера караїмів, що займав високий пост у Кримському ханстві, з імператрицею *Катериною II* (1787 р.) на пропозицію осударині висловити свої побажання *Беньямін Ага* попросив тільки дозволу виїхати до Туреччини, до Султана. Катерині прохання не сподобалося, і вона відповіла приказкою “як вовка не годуй, він у ліс дивиться”, але вказала своїй свиті на цей повчальний приклад відданості правителю. До кінця XIX ст. у руках караїмів зосереджено було до 80% тютюнової промисловості Росії, чому чимало сприяли поставки тютюну партнерами з Туреччини. До революції в Криму перебували три турецькі консули — у Євпаторії, Сімферополі й Феодосії. Двоє з них — *Єфетови* — були кримські караїми турецького походження. У роки революції й громадянської війни кількість кримських караїмів у Туреччині зросла за рахунок емігрантів з Росії — військових і цивільної еліти. Біженців (і не тільки караїмів) добре прийняли. Їхні нащадки й понині живуть там, але прізвиська з часом видозмінилися: Єфет (Єфетов) став, наприклад, Яф; Ормелі — Орме... У Туреччині знайшов приют і прожив кілька років Гахан караїм *Хаджі Серая Хан Шапшал*. Караїм СРСР практично були позбавлені контактів із братами з інших країн. Після розпаду Союзу зв'язки відновилися.

Кенаса в м. Київ
(Будинок актора).
Архітектор —
В. Городецький

У Радянському Союзі

Двадцять століття стало для караїв часом злету, падіння й надій. “Золоте століття” витримало випробування Першою світовою й громадянською війнами. Масово кримські караїми революцію не прийняли, більшість офіцерів залишилися вірними присязі й Батьківщині й воювали на боці білої гвардії. У результаті війн, голоду, еміграції й репресій різко скоротилася чисельність, насамперед за рахунок військової й цивільної еліти. Був значно підірваний генетичний фонд.

Радянська влада зруйнувала релігійно-общинну структуру. Народ позбавили храмів, духовної семінарії, общинної власності, шкіл, училищ, культурної спадщини (бібліотек, музеїв і т.ін.); матеріальної бази (землі, засобів виробництва), відлучили від святинь, порушили компактне проживання. Конфіскували землю й приватну власність, позбавивши народ традиційних занять, зокрема садівництва й скотарства. Священну коліску кримських караїмів оголосили спільним інтернаціональним надбанням з наслідками, що звідси випливають. Общинні засоби (включаючи 0,5 млн. крб. золотого фонду Кале) націоналізували. Родову фортецю довели до катастрофічного стану. Народ намагався відлучити від святинь, припинялося спілкування на національному ґрунті, що вело до втрати мови, традицій, культури.

Ризикуючи свободою, караї таємно молилися, відвідували святині й священні дуби родового цвинтаря, улаштовували зустрічі. Гоніння на тюркську культуру особливо посилювалося після депортації кримських татар і часткового виселення караїв (без офіційних наказів).

Кримські караїми, як і представники інших народів, у важкий для країни час без сумнівів ішли на захист Батьківщини. У Великій Вітчизняній війні брало участь понад 600 караїв, більшість визнані гідними бойових нагород, більше половини загинули й пропали безвісти. Прославилися маршал *Р. Малиновський*, артилерист *Д. Паша*, морський офіцер *Є.Єфет* і багато інших.

Караї зробили помітний внесок у розвиток науки й культури СРСР. Серед караїв понад 50 докторів наук.

Загалом, після 1914 р. кількість караїв у Криму скоротилася в 10 разів. Кримські караїми опинилися в критичній ситуації. Національний з'їзд караїв (Євпаторія, 2003 р.) оцінив її в такий спосіб: “народ зазнав великих втрат у чисельності, культурі, добробуті, був позбавлений общинної влас-

ності, засобів виробництва, культових споруд, шкіл, музеїв, бібліотек, можливості зберегти етнокультурну ідентичність, у катастрофічному стані перебувають національні святині”.

В Україні

На історичній Батьківщині — у Криму — кримських караїмів близько 800 осіб, в інших регіонах сучасної України — 400 із приблизно 2 000 караїв в усьому світі.

У 1246 р. на запрошення князя *Данила* частина кримських караїмів (в основному — хлібороби й скотарі) переселилися із Криму в Галичину, де одержали землю й пільги. Зараз у Галичч, Івано-Франківську й Луцьку залишилося кілька родин нащадків давніх поселенців — хранителів древньої культури далеких предків.

Поет *П. Гоць* писав:

*Лишивсь одлам, якому князь Данило
Притулок дав колись в Галичині,
І аж у Луцьк одлам той заманило,
Щоб йти в віки у цій далечині.*

Відомо про караїв — вихідців із Криму серед козаків, наприклад, про гетьмана *Львша Караїмовича, Левка Бубновського* й ін. У південні й центральні регіони країни караї потрапили в основному в XIX ст. після приєднання Криму до Росії, особливо після Кримської війни 1854-1855 рр. Найбільші громади караїв поза Кримом в Україні до революції перебували в Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві. У центрі Києва донині зберігся будинок караїмської кенаси (нині Будинок актора) архітектора *Городецького*. У 1903 р. в столиці України вперше була видана світська поезія кримських караїмів — збірник віршів *С. Кобецького* “Ірлар”.

Тамара Ормелі з правнучкою Катериною — переможці фотоконкурсу, 2007 р.
Голова Асоціації кримських караїмів України Володимир Ормелі (зліва)
під час Курултай тюркських народів світу. Стамбул, Туреччина, 2006 р.

Початок сучасної історії народу пов'язаний з періодом перебудови й утворення незалежної України, у якій опинилася історична територія караїв і їх більшість. Вперше після періоду Радянської влади у кримських караїмів з'явилася надія на збереження й відродження народу й етнології.

Незважаючи на втрати й катастрофічне становище святинь і культури, караї зберігають стійку етнічну самосвідомість, віру, традиції й прагнення до збереження культурної ідентичності. У 1989 р. почали створюватися національно-культурні суспільства. Всеукраїнська асоціація кримських караїмів "Кримкарайлар" поєднує нині громади Криму й інших регіонів України. При асоціації є Наукова рада й етнокультурний центр "Кале". Видається література, проводяться конференції, дні культури, молодіжні трудові табори, відзначаються національні свята. У 1999 р. відреставрована Мала кенаса в Євпаторії. У 2000 році відтворене Духовне Правління караїмів України. У 2003 р. пройшов національний з'їзд, де було обрано Улу Бійлик — Вищу Раду кримських караїмів України, підтверджена самоідентифікація. З'їзд констатував втрати караїв після 1917 р., підтвердив прихильність ідеалам і традиціям предків і проголосив головною метою збереження й відродження народу, відзначив, що кримські караїми є спадкоємцями й правонаступниками створених попередніми поколіннями духовних і матеріальних цінностей.

У 2005 р. відреставрована й відкрита Велика (Соборна) кенаса в Євпаторії. До цієї події були приурочені Всесвітні зустрічі і фестиваль кримських караїмів (Євпаторія — Джуфт Кале). У Євпаторії громада "Кардашлар" організувала національний музей. Там же створено дитячий танцювальний ансамбль "Фідан" — лауреат низки конкурсів і фестивалів в Туреччині. Члени Асоціації брали участь у сесіях ООН з питань про корінні народи світу, у Курултай тюркських народів і в інших міжнародних форумах. Асоціація досліджує національні святини. На основі переказів відкрита унікальна система підземних гідротехнічних споруджень у фортеці Джуфт Кале.

За певними успіхами й доброзичливим ставленням держави все ж залишається невирішеним головне завдання — не допустити зменшення чисельності караїв. *Україна не має досвіду збереження малочисельного корінного народу, що перебуває до того ж у складній демографічній ситуації. Для вирішення цієї проблеми необхідне прийняття комплексу заходів, зокрема законодавче закріплення статусу нечисельного корінного народу, повернення культових й общинних будинків, додання належного статусу національним святиням, стимулювання національних молодіжних родин.*

Замість післямови

"Здавна проживаючи в Криму, караїми, що потім поширилися на землях Литви й України, є маленьким осколком великого тюркського племені, ареал проживання якого простягається від Якутії до Стамбула, від північних волзьких берегів до нагір'їв Ірану".

Ю.М. Кочубей,

Надзвичайний і Повноважний Посол, сходовізнавець

"Їхній антропологічний тип склався на основі антропологічних особливостей хазарського населення... предки караїмів включили у свій склад місцеві етнічні групи..."

Академік В.П. Алексєєв

"Що ж стосується морального характеру, то караїми наші завжди відрізнялися найбільшою дружельювністю між собою, щирою товариськістю з іноверцями, працьовитістю, бездоганним поведінням і цілковитою чесністю".

Академік В. Григор'єв, 1876 р.

"Караїми в суцвітті тюркських народів є одним з унікальних народів. Незважаючи на свою нинішню малочисельність, колись були великим і сильним народом. Вони залишили великий політичний, етнічний, культурний слід в історії... тюркських народів... їхня давня мова жива, і вона дуже близька сучасній алтайській мові — це ще раз доводить наше давнє споріднення... Я вірю в майбутнє караїмського народу — карай халк".

Бронтой Бедюров, Президент

Конгресу тюркських народів Росії

"Відоме достоїнство караїмів — серйозний, спокійний й чесний характер, що носить відбиток духу товариства й братерства також і до інших народів регіону їхнього проживання".

Професор К. Джинні, 1934 р.

Література

1. **Алексєєв В.П.** Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии // Труды института языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова. — Казань, 1971. — С. 232-254.
2. **Алексєєв В.П.** В поисках предков. — М.: Советская Россия, 1972. — С. 259-302.
3. **Баранов И.А.** Таврика в эпоху раннего средневековья. — Киев: Научная мысль, 1990. — С. 168.
4. **Баскаков Н.А.** Состояние и ближайшие перспективы изучения караимского языка // Вопросы языкознания. — 1957. — № 6. — С. 101-102.
5. **Григор'єв В.В.** Россия и Азия. — СПб, 1876. — С. 419-550.
6. Журнал МВД. — 1843. — № 2. — С. 268.
7. **Зайончковский А.** Хазарская культура и ее наследники / Крымские караимы. Происхождение, этнокультура, история. — Симферополь: Доля, 2005. — С. 66-74.
8. Караимская народная энциклопедия. — М., 1995. — Т.1. — С.248; Париж, 1996. — Т. 2. — С.171; М., 1998. — Т. 3. — С. 370; М., 1998 — Т. 4. — С.184; М., 2000. — Т. 6. — Ч. 1. — С.27; СПб, 2006. — Т.6 — С.448.
9. Караимско-русско-польский словарь. М.: Русский язык, 1974. — 688 с.
10. **Кочубей Ю.** Караи — крымские караимы шагают в XXI век / Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура. — Симферополь: Доля, 2005. — С. 7-9.
11. **Мусаев К.М.** Синтаксис караимского языка. — М., 2004. — С. 346.
12. **Полканова А.Ю., Полканов Ю.А.** Реликтовые особенности этнокультуры крымских караимов / Крымские караимы. Историческая территория. Этнокультура. — Симферополь: Доля, 2005. — С. 66-121.

13. Сборник древних грамот и узакониваний Русской империи относительно прав и состояния русско-подданных караимов. — СПб, 1890.
14. **Стариков С.** О крымских караимах // Православная Русь. — 1966. — № 5. — Дополнение: Православная жизнь. — С. 6-10.
15. **Gini C.** Caraimi di Polonia e Lituania // Genus. — Roma, 1936. — № 2. — P. 1-56.
16. **Gelebi E.** Evliya Gelebi seyahatnamesi. Cilt 1-10. — Istanbul, 1896 — Rec.: Szapszal S. // Mysl Karaimska. — 1931—№ 3-4. — S. 63-67.
17. Karaj dinliarnin jalbarmach jergialiari. — Vilnius, 1998.
18. **Steiniger F.** Bieder von Karaimen und Tataren in Ostlande // Nature und Folk. — 1944. — № 10. — S. 39-48.
19. **Zajaczkowski A.** Karaims in Poland. History. Language. Folklore. Science. — Warszawa, 1961. — S.115.
20. **Czekanowski J.** Z zagadnien antropologii Karaimow // Mysl Karaimska. — Ser. Nowa, 1947. — Т. II. — Rok XXI. — S. 3-23.
21. **Архів С. Кушуль,** Євпаторія. — Додавання й виписка з листа Єпископа Берлінського й Німецького Серафима до представників караїмської громади в Німеччині. — Берлін, 12.12.1938 р.
22. **Архів С. Кушуль,** Євпаторія. — Лист № 251 Митрополита Західно-Європейського Російського Митрополічного округу. — Париж, 18.04.1942 р.
23. **Архів С. Кушуль,** Євпаторія. — Лист расового бюро Німеччини від 5.01.1939 р.
24. **Архів С. Кушуль,** Євпаторія. — Довідка доктора біол. наук, проф. Г.Ф. Дебеца. — АН СРСР, 1953 р.
25. **Архів С. Кушуль,** Євпаторія. — Посвідчення № 785 Митрополита Православних Російських Церков у Західній Європі, Екзарха Всесвітнього Патріарха Євлогія. — Париж, 5.11.1941.